

КЪМ -NT-СКЛОНЕНИЕТО В УКРАИНСКИЯ ЕЗИК¹

Иван П. Петров

В статията се разглеждат образуванията с формант *-nt-* (нарицателни и собствени имена) в украински език. Описани са диалектно засвидетелстваните форми, като се прави опит да се проследи тяхното възникване. Текстът разглежда и някои диахронни аспекти на дадената проблематика.

Ключови думи: украински, диалекти, диахрония, праславянски

The article handles the formations with a suffix *-nt-* (nouns and proper names) in Ukrainian. The attested dialectal forms are described; furthermore, an explanation for their development and origin is proposed. Some diachronic aspects of the problematic which those forms present are also tackled.

Key words: Ukrainian, dialects, diachrony, Proto-Slavic

1. Имената от среден род със стара основа на *-nt-* условно са причислени към V-склонение, което обхваща старите консонантни основи на *-n-* и *-(n)t-* (по Безпалько 1957). Окончанието в им. пад. ед. ч. е *-я/'a < ѡ < *-nt²*. Нормативният вид на склонението в съвременния украински език изглежда по следния начин (Палінська-Туркевич 2011; там, а и в повечето съвременни пособия разглежданият клас имена е групиран като IV склонение):

Им. пад.	<i>курча́</i>	<i>курча́та</i>
Род. пад.	<i>курча́ти</i>	<i>курча́т</i>
Дат. пад.	<i>курча́ті</i>	<i>курча́там</i>
Вин. пад.	<i>курча́</i>	<i>курча́т(а)</i>
Тв. пад.	<i>курча́м</i>	<i>курча́тами</i>
М. пад.	<i>курча́ті</i>	<i>курча́тах</i>

¹ Тази работа нямаше да бъде възможна без двуседмичната специализация в Лвовския държавен университет „Иван Франко“. Използвам случая да изкажа дълбоката си благодарност към доц. А. Стаменова, д-р Р. Камберска и ас. О. Сорока за предоставянето на тази възможност.

² Според друга реконструкция *-ѡ < *-ēn(t)*. В настоящата работа няма да се спирам на проблематиката, касаеща предисторията на суфикса (вж. повече в Петров 2013).

2. В подгрупата на това склонение влизат названия на одушевени малки/млади същества³: *дитя, маля, внуца/унуча, молодя(та), курча, ягня* (диал. *ярча, ярча*), *орля, теля, лошя, потя, хлоп'я, гуся, щеня* (и диал. *песя*), *порося* (диал. и *паця*), диал. *горня* (*горица, горицок, горицик*), *немовля* (диал. *пахоля*), *котя* (и *котеня*), диал. *пращяята* (*дѣти пращат*), *ведмежя, каченя, мишеня, слоненя, цуценя, козеня, кошеня*. Важно е да се отбележи, че деминутивната лексика е застъпена доста по-силно в говорите, отколкото в книжовния език (Керста 1991: 101). Така например силен словообразователен тип за създаване на умалителни е този на *-ча* (ср. и в български образуванията с *-че*): *мача* (*мачята*), *дз'убанча, рынча, рыпча, жачча* (срещу по-рядкото *жабя, -ята*), *выкенча, гадіўчя, ципанчя, ревімінчя, пауучя, блашанчя* (Ковалик 1969). В говорите се срещат и имена *pluralia tantum* като *дрімн'ата*, а също и неодушевени като *ніжен'ата* (Ковалик 1969).

2.1. В им. пад. ед. ч. разглежданите формации завършват на 'я (или 'а, ако предходната съгласна е шушкава), възхождащо към старото окончание *-а*, деназализирано в източнославянския ареал най-напред в широка гласна (*ǫ*), прегласила впоследствие в упоменатите варианти. В западнополиските говори се срещат и допълнително тематизирани форми за им. пад. ед. ч. с разширена основа (и допълнително стесняване и повишаване на неударената коренна гласна) – *тил'это*. В същите говори се срещат и форми за ед. ч., образувани суплетивно с наст. -'ук⁴: *тил'ук* (Зінчук 2010: 84–85).

2.2. Имената с основа на *-т-* губят старото родително окончание за ед. ч. *-е* и получават окончание *-и* < ст. рус. *и*, което свидетелства за влияние на *i*-основите: *теляти, лошати, гусяти*. В стари украински текстове е запазена и флексия *-я*, по аналогия на *jo*-основи: *хлопча не вѣдаю, гусѣта, пчоля* (Жовтобрюх 1980: 149). В някои съвременни говори се срещат и форми като: *без теля, курия, курча* (Безпалько 1957: 203), които явно са образувани по аналогия на меките *jo*-основи (с изпускане на наставката *-'ат-*, характерна за косвените падежи). Съвременните форми на *-і* (*теляті, гусяті* и пр.) във волинските говори (Матвіяс 1990: 63, 64) могат да се разглеждат като аналогични на меките (*ja*-) основи от женски род, с които споделят общ формален завършек в им. пад. ед. ч. (напр. *теля -земля*).

³ Примерите, приведени по-долу, са извлечени както от посочените в хода на изложението граматични трудове, така и от следните речници: СУМ-11, Словник-казки, Словник-пісні.

⁴ Вж. по-долу за този суфикс.

2.3. В дат. и мест. пад. ед. ч. по аналогия с дат. пад. на имената от женски род от *a*-основи са приели окончание *-i* < *-ѣ*: *теляті, лошаті*. Жовтобрюх (1980: 149) посочва и форма на *-ю* от староруски текст: *къ кнѣжѣтю*, отново по аналогия на *jo*-основите. В югозападните и западноподилските говори, в Чернигивщина и Бориспильщина се открива и конкурентно окончание *-у*: *теляту*, което се смята за влияние на второ склонение (*o*-основи). Подобно е състоянието и в надднестрянските и подилските говори (Матвіяс 1990: 62). В същите говори и източноподилските се среща и окончанието *-ові, -еві*, което е нова диалектна черта, отразяваща влияние от формата за дат. пад. на имената от м. р. (Безпалько 1957: 204; Матвіяс 1990: 62). Във волинските говори дат. пад. ед. ч. от тези имена може да се образува чрез съкращаването на наставката *-ат/-ят-*, смекчаване на предхождащата съгласни и прибавяне на окончанието *-ові*: *тельові, гусьові, ягньові, поросьові* (Матвіяс 1990: 63). Тези форми са несъмнено най-нови, за което говори неосъщественият очакван преглас на *o* в *e* след мека съгласна⁵. Смятаме, че са образувани по аналогия на формата за им. пад. ед. ч., която формално завършва като име с мека основа (тип *життя, питання*). Мекостта на съгласната пред окончанието със сигурност вече е представлявала морфологичен признак във времето⁶, когато се образуват тези аналогични форми.

2.4. В тв. пад. ед. ч. има няколко варианта на окончанията:

2.4.1. *-ям*: *телям, лошам*. Това окончание се е появило под влияние на II склонение (тип *знання, життя*). Същото окончание се ползва и от имената с основа на *n* покрай окончанието *-ем* (*ім'я – ім'ям* || *іменем*). Явно и двата типа консонантни основи са изпитали влияние от *jo/ja*-основите, покрай аналозиите по *i*-склонението.

2.4.2. *-ом* (*-'ом*) в западноукраинските, закарпатски говори и в говорите в румънска Добруджа (Павлюк-Гобчук 1959: 150): *телятом, тельом, гусятюм* (имената на *n* също: *імньом*).

2.4.3. *-ем*: *телѣм, ягнѣм* в гуцулските говори и в отделни говори в Чернигивщина (Безпалько 1957: 205; Матвіяс 1990: 84). Старото окончание за мн. ч. *-ы*, засвидетелствано в староруски паметници (из *жерѣбѣты, коровѣ съ телѣты пѣт, внучаты своѣми*), не е отразено в съвременните говори (Жовтобрюх 1980: 150).

⁵ Възможно е и този преглас да се е осъществил, а тези форми да са резултат от по-късния преглас *e > 'o* в северния и в западния славянски ареал.

⁶ Т.е. мекостта е била вече присъща характеристика на съгласната основа, а не само на окончанието.

2.4.4. Паралелното освобождаване от разширяващия формант, който се среща в косвените падежи, се наблюдава в цялата група имена от среден род със стара основа на съгласна. Засвидетелствани са форми още от XII в., говорещи за такова явление (Безпалько 1957: 205): *над тѣлом* (Слово прокнязів, XII–XIII в.), *небом, словом, чудом* (вм. *над тѣлесем, небесем, словесем*). Това навежда на мисълта, че в народните говори тези имена бързо са започнали прехода си към по-разпространения тип имена от среден род с основа на *-(j)o*. Интересно тук е влиянието на смекчения тип склонение, което откриваме зад окончанията *-ем* и *-ям*. При първото можем да търсим настаняване на окончание *-ем < -ьмь*, характерно изобщо за консонантните основи, след вече смекчена основа (т.е. разширена с *-j-* или по-рано с **-i*). При второто окончание става въпрос несъмнено за влияние на преобладаващата група имена от среден род тип *знання*, т.е. с основа на **-ьје*. Тези окончания се прибавят към основата, освободена от наставката *-ат-*; единствено окончанието *-ом*, взето по аналогия от II скл. твърд тип, е добавено към разширената основа. Меките окончания е възможно да са се настанили заради формата за им. пад. ед. ч., която, завършваща на *-я*, е съвсем вероятно да предположи мек склонитбен тип.

2.5. Без изменения до съвременния език е стигнало старото окончание за им. п. мн. ч.: *телята, курчата, лоша́та*. Родителен падеж пази нулево окончание, получило се в резултат на изпадането на стария *ъ*: *телят*. Що се отнася до дат., тв., мест. пад., още през XIV в. се фиксира завършен процес на настаняване на окончанията от първо склонение (*a*-основи) *-амь, -ами, -ахъ*, въпреки че старите окончания продължават да се употребяват до XVIII в. Срещат се и някои диалектни особености – конкретно при имената със стара основа на *-nt-* се проявяват окончания *-ом, -ум*: *тел`ятом, гус`ятом, йагн`атум* (закарпатски говори) (Безпалько 1957: 210). Като цяло парадигмата за множествено число на тези основи е значително по-консервативна, отколкото тази за единствено⁷.

2.6. Двойственото число изчезва до XIV в. Разпадът на тази категория си проличава най-силно в това, че конструкциите с числителните *два, три, четир* и име с окончание *-а* отстъпват пред конструкциите *двоє, троє* + име в род. п. мн. ч. В говорите от югозападното наречие все пак се пазят архаични остатъци: *дві теляті* (Безпалько 1957: 211).

⁷ Вж. и в руски, където формите за единствено число са изцяло изместени от формации на *-ѣнок*, като този процес се е засилил от XVI в. нагътък (Богатова 1958). Срв. и в другите славянски езици, където влияние на мекото склонение се наблюдава основно в ед. ч. (напр. пол. *ciele*, gen. sg. *cielecia*, nom. pl. *cieleŃa*).

3. Освен разгледаните дотук имена на млади и малки животни формантът *-nt-* се среща и в други именни формации, на които ще се спра накратко в следващите параграфи.

3.1. Към склонението на стари имена с основа на *-nt-* се включват и събирателни образувания *pluralia tantum*.

3.1.1. Малка част от тях са образувани от названия на части на тялото: *бровенията, рученията, оченията* (Matthews 1949). В тези случаи можем да открием следи от експресивно значение, а във факта, че образуванията са отнесени към двойствени (оттам преосмислени като множествени) обекти от реалността, се откриват следите на множественото значение на стария формант.

3.1.2. В групата се открива вторично прибавяне на суфикса **-et-* към вече разширената с *-en-* основа. В образуванията със същата формация *-еня* (в ед. ч.) като *мишеня, слоненя, цуценя, котеня, каченя, козеня, кошеня, турченя, кроленя, негреня, пастушеня* смятам, че става въпрос за стари събирателни *pluralia tantum*, преосмислени като сингулативи. В случая сингулативността е изразена с прибавянето на форманта **-et-*, от което могат да се изведат следните изводи.

3.1.2.1. Първо, разширението е станало късно; за това говори фактът, че към корена, разширен веднъж с *-en-*, е добавен вторият формант *-et-*, изхождащ вероятно генетично от първия с разширение *-t*. Може да се заключи, че словообразователният модел за образуване на сингулативи⁸ чрез разширяване на *n-* основата с *-t* (вероятно детерминатив) вече не е бил продуктивен.

3.1.2.2. Второ, суфиксът **-et-* вече е съдържал в себе си конотация на допълнително значение или дори ясно обособен семантичен признак, позволяващ ѝ да се превърне в словообразователна наставка с определено значение.

3.2. Друг суфикс, който се добавя след стария формант *-nt-*, е *-ина*: *козлятина, телятина*, означаващи месото, получено от животното, назовано от мотивиращата основа. Вероятно в случая става въпрос за ранно субстантивирани прилагателни имена, образувани с наставка *-in-*, изразяваща най-общо абстрактно съотнасяне на образуваната форма към образуващата основа. Този тип формации са ранни, за което свидетелства примерът от Супрасълския сборник: *вѣсѣдѣ на осяла и жрѣба осялатино* (πῶλον ὄνου) Supr 337,7. Би могло да се разсъждава, че формациите на *-ина* са стари образувания със сингулативно значение (подобно на старобългарски *годѣ-година* и *храмѣ-храмина*) от период, когато формите на

⁸ Под сингулативи тук се разбира не само формации, назоваващи единични обекти от дадено множество, но и такива, изразяващи *индивидуално разграничен* обект.

-nt- са обозначавали съотнасяне към клас, маркиран с признака/предмета, който коренът назовава.

3.3. Впрочем смятам, че същото се е случило и със съществителното *дитя*, което образува множественото си число, като прибавя окончанието *-и*, характерно за твърдите (о-) основи, към неразширения с **et* корен – *ditu*⁹.

4. Следи от основи, образувани с форманта *-nt-*, се откриват и в украинската патронимия.

4.1. Според Ю. Б. Бабий в патронимията формантът *-ят-* е изразявал колективност, а *-еня-* (заедно с *-'ук*, *-чук*, *-енко*) – деминутивност (Бабий 2012). Павло Чучка (2005) посочва около 20 мъжки имена, които са образувани със суфикси *-я(т)* и *-ча(т)* и са характерни за района на Закарпатите: *Берча*, *Бунча*, *Бурча*, *Гольча*, *Данча*, *Дрінча*, *Іванча*, *Івонча*, *Кирча*, *Копча*, *Липча*, *Матейча*, *Рінча*, *Роща*, *Сеньча*, *Старча*, *Тарча*, *Фроща*, *Фурча*. Авторът отбелязва, че в документите от XVI в. тази образувания са значително повече. Чучка смята, че наставката в тези имена е същата като в представената по-горе група съществителни от среден род, но с изпаднало крайно *-т-* и преход от среден в мъжки род. Днес се открива един останал патроним със запазено крайно *-т-*, *Підков'ят*, и той търпи преосмисляне като *Підков'як*.

4.2. Първоначално образуванията имена са били деминутиви, но доста рано са започнали да изразяват отношението на син към неговия баща. Към края на Средновековието окончателно са се превърнали в патроними в почти всички славянски езици (Чучка 2005: XXXVIII).

4.4. Генитивният произход на тези имена е причината те да не се скланят: напр. в запис от 1603 г. от с. Бенедикивц – *пошоль єм к Гудцевят, при Головчат*, 1687 г., с. Зариччя – *з отцом нашым Сабовча* (Чучка 2005: XXXVIII).

4.5. Първоначално формантът *-ча(т)*, прибавян към мъжки имена, им е придавал умалително-пренебрежителен оттенък, подобно на *Васильча*, *Микюльча*.

5. В стари текстове се срещат и умалителни имена, завършващи на *-я*, *-ята*, отново възходящи към старото *nt-*склонение: *Pankowiat* (от *Пантелей-*

⁹ Опит за избягването на този суплетивизъм вероятно представлява формата *дитина*, образувана с наставката *-ина*, чието първоначално значение най-вероятно е било и на сингулатив (ср. старобългар. годъ- година; вероятно подобно е и отношението храмъ-храмина, където първата дума представя по-обобщеното понятие, докато второто – по-конкретно проявление на обозначаваната представа). Впрочем *дѣтина* се среща още в лексикалния фонд на литературния език от Киевския период (Ковалів 1962: 37).

мон), Данята (от Богдан или Даниил), Костя, Черната/Чернята/Черня/Чорната (Керста 1991: 150, 155, 157).

6. Като старо *nt*-образуване би могъл да се разглежда и широко разпространеният суфикс - 'ук, с който се образуват деминутиви (вж. Зінчук 2010: 84–85, 86–87; Нимчук 1964) и патроними (Чучка 2005: XXXVI; Редько 1966: 151; Smoczyński 1968).

6.1. Смята се, че този суфикс е праславянско или дори прабалто-славянско образуване (в лит. подобен е суф. *-(i)ukas*¹⁰), с което са се образували деминутиви, напълно възможно и с изразяване на някаква субективна оценка (Нимчук 1964: 81). Този суфикс се предполага, че е може би родствен със суфикса *-ёнок* в руски и източните украински говори, с който се образува единственото число на умалителните *nt*-основи, а също така и с патронимичния суфикс *-ен(ь)ко*¹¹, разпространен предимно в източните украински говори. В последните два първичната наставка *-j-en-* е разширена допълнително със суфикс *-ъ/ькъ*, който може да се разглежда и като суфикс за образуване на единични понятия от даден клас¹². Ако приемем това евентуално родство между двата суфикса, то при -'ук разширението е само *-къ*, добавено към *o*-степената на наставката *-en(t)*. Оттам развитието е традиционно: **-j-on(t)-къ > *-j-окъ > *- 'окъ > -'ук*. Като цяло, мнението на повечето учени, приемащи славянския произход на този суфикс, клони към схващането, че той е образуване на източнославянска почва (Lindert 1972: 81).

6.2. До друго обаче навежда историческият материал. Както П. Чучка отбелязва, образувания със суфикс -'ук не се срещат в украинските грамоти от XIV–XV в., нито в грамотите от XV–XVI в. от Волина и Западна Полесия (Чучка 1963: 70–71); примерите, които В. Нимчук подава, също са най-рано от XV в. Поради това, както и поради факта, че суфиксът е познат на южните славяни, а отсъства напълно от словообразователните системи на западнославянски езици, Бр. Линдерт смята, че става въпрос за заемане на деминутивния суфикс *-çuk/-çük* от турски (Lindert 1972: 85). Допускам, че е по-вероятно суфиксът да е с тюркски произход най-вече поради разпространеността му в езиците, които са имали по-продължителен контакт с турския език. Освен това тази хипотеза отстраня-

¹⁰ Вж. мнението на Хурски (Hursky 1960), според когото славянският суфикс в украински, белоруски и полски е заемка от литовски. За съжаление, нямах достъп до този труд, затова оставям този аспект на въпроса за по-нататъшно проучване.

¹¹ Същата наставка се употребява и при образуването на експресивни прилагателни – напр. *свіжєнкій* от *свіжій*.

¹² Също така и деминутиви – вж. Specht 1947: 210.

ва необходимостта от обяснения на нетипичното разширяване на основите на *-ont- директно с *-k-, без предшестваща го гласна ъ < *-u- или ь < *-i-.

7. В заключение, старият формант *-nt-* в украински проявява същите словообразователни способности както и в другите славянски езици – използва се за образуването на деминутиви, патроними и собствени хипокористични имена. В патронимията конкурентен суфикс му е *-енько*, който също се ползва и при образуването на експресивни прилагателни имена. Възможно е двата суфикса да са родствени, но този въпрос заслужава отделно проучване. Стари *nt-*формации се разширяват в украински със суфикси *-ина*, *-ко*, като конкуренцията с *-енько* говори за късното обособяване на *-nt-* основите в отделна парадигма или за дълго продължилото паралелно съществуване на формации с двата суфикса. В парадигматичен план говорите представят разколебана система на единствено число, където често формантът се изпуска, а имената са подведени по меките склонения, вероятно поради формално еднаквия завършек в им. пад. ед. ч. В по-ранен етап може да се наблюдава влияние на *i-*основите, а смятам, че не е изключено скланянето според *jo/ja-*основите да бъде разглеждано като следа от старо допълнително тематизиране на тези основи.

Библиография

- Бабій 2012*: Бабій, Ю. Б. Посесивні форманти у прізвищах українського антропонімікону. – Вісник запорізького національного університету. Філологічні науки, 1/2012, 29–32.
- Безпалько 1957*: Безпалько, О. П., М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко. Історична грамати́ка української мови. Підручник для студентів мовно-літературних факультетів педагогічних інститутів УРСР. Київ, 1957.
- Богатова 1958*: Богатова, Г. А. Из истории древнерусских существительных со старой основой на -ѣт-. – Вестник Московского университета. Историко-филологическая серия, 1958, 2, 55–72.
- Жовтобрюх 1980*: Жовтобрюх, М. А. Історична грамати́ка української мови. Київ, 1980.
- Зінчук 2010*: Зінчук, Р. С. Атлас словозміни іменників у західнополіських говірках. Луцьк, 2010.
- Керста 1991*: Керста, Р. Й. (ред.). Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. Київ, 1991.
- Ковалів 1962*: Ковалів, П. Лексичний фонд літературної мови київського періоду Х–XIV ст. Нью Йорк, 1962.

- Ковалик 1969*: Ковалик, І. І. Іменниковий словотвір у говірці села Бітлі на Львівщині. – В: Українська діалектна морфологія. Ред. Ф. Т. Жилко, Н. Й. Марчук, І. Г. Матвіяс, Т. В. Назарова. Київ, 1969, 57–62.
- Матвіяс 1990*: Матвіяс, І. Г. Українська мова і її говори. Київ, 1990.
- Нимчук 1964*: Нимчук, В. Українські прізвища з суфіксами -(')ук, -чук та етимологічно спорідненчі утворення. – Українська діалектологія і ономастика. Ред. К. Цілуйко. Київ, 1964.
- Павлюк-Гобчук 1959*: Павлюк, М. С., І. К. Гобчук. Словозміна іменників в українських говірках Румунської Добруджі. – В: Українська діалектна морфологія. Ред. Ф. Т. Жилко, Н. Й. Марчук, І. Г. Матвіяс, Т. В. Назарова. Київ, 1969, 140–152.
- Палінська-Туркевич 2011*: Палінська, О., О. Туркевич. Крок 1. Українська мова як іноземна. Елементарний/основний рівень А1–А2. Львів, 2011.
- Петров 2013*: Petrov, I. P. Some Observations On the Suffix -nt- in Indo-European Languages. – *Littera et Lingua*, 3–4/2013. <<http://www.slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2013/3-4/petrovi>>.
- Редько 1966*: Редько, Ю. К. Сучасні українські прізвища. Київ, 1966.
- Словник-казки*: Словник маловживаних та діалектних слів з проекту Українські народні казки. <<http://proridne.org/folklore/dictionary/>>.
- Словник-пісні*: Словник маловживаних та діалектних слів з проекту Українські народні пісні: <<http://proridne.com/content/словник>>.
- СУМ-11*: Словник української мови. Академічний тлумачий словник. Т. 1–11, 1970–1980. <<http://sum.in.ua/>>.
- Чучка 1963*: Чучка, П. До походження і значення українських іменникових утворень із суфіксами -ук, -чук. – В: Повідомлення XVII наукової конференції (квітень 1963). Серія філологічна. Ужгород, 1963.
- Чучка 2005*: Чучка, П. Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник. Львів, 2005.
- Hursky 1960*: Hursky, J. P. The Origin of Patronymic Surnames in Ukrainian. – *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the United States*, vol. VIII, 1960, nr. 1–2, 180–181.
- Lindert 1972*: Lindert, B. Fromanty -(i)uk, -čuk w językach wschodniosłowiańskich. – In: *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 4. Językoznawstwo. Prace na VII Międzynarodowy kongres slawistów w Warszawie*. Warszawa, 1972, 81–87.
- Matthews 1949*: Matthews, W. K. The Ukrainian System of Declination. – *Language*, 25, 4/1949, 117–129.
- Smoczyński 1968*: Smoczyński, P. Polskie nazwiska patronimiczne. – *Z polskich studiów slawistycznych. Językoznawstwo. Seria 3*. Warszawa, 1968.
- Specht 1947*: Specht, F. Der Ursprung der indogermanischen Deklination. Göttingen, 1947.